

SZILÁGYI ZSÓFIA

A hagyomány rései

ESTERHÁZY ÉS MÓRICZ

Bízom benne, erősen, bár kicsit kételkedve bízom, hogy nem kelt semmiféle meglepetést, ha ez a két név, Esterházy Péter és Móricz Zsigmondé, egymás mellé kerül egy címben. Hogy senki sem kapja fel a fejét már, miként lehet két, eltérő címkéssel teleragasztgatott szerzőnek köze egymáshoz, a népnek az urbánushoz, a parasztnak az arisztokratához, a modernnek a posztmodernhez – csak néhány, kiirathatlan vélekedést és kontrasztot felsorolva. Kosztolányi Füst Milán kapcsán figyelmeztetett arra, nyilvánvalóan saját írói sorsán is gondolkodva, hogy „egy-egy költőről jelszavak röpködnek a levegőben”¹ – Esterházy 1988-ban egy interjúban egyszerűen hülyeségnek nevezte, Keresztury Tibornak válaszolva, hogy a Móriczról szóló írásán (helyesebben: azon, hogy írt Móriczról) sokan meglepődtek. Ugyanitt kitért az annyira ismerős „kontrázó” technikákra, az iskolák megképzésére, a megmerevített stílusirányokra:

Nálunk ha valaki leír egy tisztességes mondatot, az már stílusirány. (Jelesül: Babits-iskola...) Itt jut eszembe ez a kontrasztlelet; bornírt örökség, gondolom, valami álmárxista gyökerezéssel, pl. Babits kontra Móricz. Pedig ennél sokkal élesebb, érdekesebb, irodalmibb és valóságosabb a Babits kontra Kosztolányi. Ha már kontrázni akarunk. Pedig ők is olyanok, hogy ha szét akarjuk választani, összetartoznak, ha nagyon egymás mellé tesszük, akkor különböznek... Jellemző, hogy milyen föltűnést keltett, mikor Móriczról írtam... Micsoda hülyeség.²

Ez az ellentétpárokat felállító technika valóban nagyon jellemző az irodalomtörténeti gondolkodásunkra (és biztosan nem pusztán a 20. századi szerzőkkel foglalkozó írásokra – ott bujkál az Arany–Petőfi, vagy a Jókai–Kemény szembeállításokban is). Érdeemes felidézni, hogyan indította Angyalosi Gergely 2010-ben Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi-könyvéről szóló kritikáját, épp erre a régi hagyományra utalva:

Szegedy-Maszák Mihály munkájának bevezetőjében hangsúlyozza, hogy egyetlen más magyar író rovására sem kívánja fölnagyítani Kosztolányi Dezsőt. Pedig – az ismert pesti vicc fordulatával élve – igény bizonyára lenne rá. Amint a múlt század elejének irodalmárai nagy kedvvel újták az Arany–Petőfi-szembeállítást, úgy az elmúlt évtizedekben főleg Babitsot és Kosztolányit ütköztették a különféle csoportosulások (nem beszélve a jó öreg népi–urbánus színezetű értékvitákról).³

1988-ban, amikor Esterházy Péter válaszolt Keresztury Tibor kérdéseire, igen közel volt ahhoz az emlegetett „Móriczról íráshoz”, vagyis a leghíresebbhez a Móriczsal kapcsolatos

¹ Lásd, KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egy ég alatt*, Budapest, Szépirodalmi, 1977, 476.; Erről lásd még: SZILÁGYI Zsófia, *Az éretlen Kosztolányi*, Budapest, Pesti Kalligram, 2017, 24–26.

² „Azt csinálom, amit eddig, nézdegélek” (Esterházy Péter) = KERESZTURY Tibor, *Féltérpeszben. Arcképek az újabb magyar irodalomból*, Budapest, Magvető, JAK-füzetek 54., 1991, 15.

³ ANGYALOSI Gergely, *Vagyonunk Kosztolányi (Szegedy-Maszák Mihály: Kosztolányi Dezső)*, Élet és Irodalom, 2010. június 18.

megszólalásai közül: az 1987-es *Utószó, szó, szó* című szövegére utalt feltehetőleg, amely majdnem ugyanakkor született, mint a Kosztolányiról szóló *Ünnepi beszéd és rekonstrukció*. A két, egymáshoz időben közeli írás sorsa viszont egészen más lett: a Kosztolányi-esszé, amely először előadásként, 1985. március 28-án az ELTE Bölcsészettudományi Karának XX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke által rendezett Kosztolányi Dezső Tudományos Ülésszakon hangzott el, szinte azonnal a hagyományválasztás határozott jelévé, az irodalomtörténeti folyamatokat is befolyásoló, gesztusértékű megszólalássá változott. Szilágyi Márton, 1994-es tanulmányában beszédes névsort rendelt ahhoz a megállapításához, Esterházyt emelve ki, hogy a nyolcvanas évek szerzői nem egyszerűen új prózanyelvet teremtettek, de egy „ilyen formában korábban nem létező tradíciót” is láthatóvá tettek:

Esterházy például nyíltan reflektált Mikszáthra, Kosztolányira, Csáthra, Ottlikra, Mándyra, Mészölyre – s ez a névsor többé-kevésbé az áttörés részeként interpretált minden prózai műre érvényes hagyományválasztást jelent. Amikor a kritika a kötetek szervezőelveit kívánta föltárni, teoretizálta a legitimációs célú hagyománykonstruálást is, elvégezte az előképnek tekintett életművek föltértekelését.⁴

Szilágyi Márton második mondatából az is kiderül, hogy Esterházy „nyílt reflexiói” azért váltak hangsúlyosakká, mert a műveiről született kritikák meg- vagy felerősítették őket: a hagyományképzés egyszerre zajlott a szépirodalmi művekben (pontosabban a róluk született írásokban), valamint az esszéikben, interjúkban. Ezért is maradhatott ki a felsorolásból Móricz, hiszen őt hagyományként a korabeli kritikák biztosan nem emlegették, pedig, egyébként, Esterházy rá is „nyíltan reflektált” – éppen akkor, a nyolcvanas évek végén, amikor a Móricz iránti irodalomtörténeti érdeklődés csaknem teljesen elapadt. Ennek az elapadásnak az oka sokféle volt, de annyi világosan látszik most már, hogy a Kosztolányitól induló, Ottlikon, Mészölyön át Esterházyig vezető hagyományvonal kényszerűen kitakarta és egyszerűsítette azokat a szerzőket, akik korábban a „fősodorhoz” tartoztak. Az új irodalmi kánon kiépülésére, vagy, másképpen, Esterházyék fellépésére pedig láthatólag reagáltak olyan irodalomtörténészek is, akikről ez meglepő reakciónak tűnt. Ahogy Szilágyi Márton megjegyezte, Király István, például, az Ady-monográfia befejezése helyett, Kosztolányival kezdett foglalkozni, „hajlékony és érzékeny helyzetértékelést” mutatva: „Király fölismerete, hogy az új irodalmiságot valamelyest befolyásolni vagy megszólítani csak Kosztolányival tudja”.⁵

Hogy mennyire sikerült Királynak az új irodalmiság megszólítása Kosztolányival, és mennyire használhatók ma az íróról született elemzése, arra inkább nem térnék ki (abból, hogy milyen ritkán látjuk ma Király István nevét a Kosztolányi-elemzések lábjegyzeteiben, mindenesetre az látszik, igen kevésbé). Inkább oda kanyarodnék vissza: Móricz „fősodor”-jellege nyilvánvalóan hozzájárult, hogy Esterházy róla szóló esszéje hosszú évekig szinte tetszhalott állapotban várjon a felfedezésre. A *Miért* című rövid szövegben (amely eredetileg egy olvasásra buzdító rádióműsorban hangozhatott el) is ott van a „sodor-kérdés”, miként a kisajátítás, a klasszikusok sorsa is:

Hát még ha hozzávesszük a kisajátítási akciókat. (Ezekben a magyar irodalomtörténet, főleg ez újkori, nem szűkölködik.) Például kitalálták ezt a fősodort, hogy volna az irodalmunkban egy fősodor, petőfi-ady-móricz-józsefattila... Aligha van ilyen; fősodrók – azok vannak, és persze vannak sodorok

⁴ SZILÁGYI Márton, *Együtt – egy másért? (A nyolcvanas évek prózája és a kritika)* = Sz. M., *Kritikai berek*, Budapest, JAK-Balassi, 1995, 30–31. A kötetben szerepel a tanulmány végén az 1994-es évszám.

⁵ SZILÁGYI Márton, i. m., 31.

is, csak nincs köztük fő. Aki azután ebbe a nem létező fősodorba belepottyant szegény, arra keresztet vethetünk, azt élő olvasó saját jószántából élő nem vette.⁶

Az *Utószó, szó, szó* című esszében pedig a „fősodorról” egy raszteres fénykép kapcsán beszélt Esterházy: Móricz a falra kirakott (és, számomra máig rejtélyes okból, legalábbis az írás tanúsága és Esterházy emlékezete szerint, a Piarista Gimnázium fizikaszertárában elhelyezett) fotója, meg a „nagyon kötelező” jellege miatt „nem számított komoly embernek” a gimnazisták számára. A Móricz-kép nézegetését, a rejtélyes tekintet és a raszteres jelleg felfedezését követhetné a fordulat, hogy aztán a gimnazista Esterházy, megbetegedvén, végigolvasta a Móricz-összest, és rájött, mégis óriási író volt a kötelezőnek feladott, hiába tették ki a képét a falra. Ha így folytatódna a szöveg, boldogan fel is fejthetnénk a metaforát: lám-lám, egy író csak messziről olyan könnyen kiismerhető, kizárólag a távolból tudjuk hibátlanul felsorolni a jellemzőit (lásd a tokát és a bajuszt, meg a rejtélyes mosolyt), ha közelebb megyünk hozzá, már elveszítjük a magabiztosságunkat, szétesik az annyira egységesnek tűnő kép. De az írásban nem ez a fordulat következik, arról olvashatunk, segítség kellett ahhoz, hogy az egykori gimnazista rászánja magát Móricz olvasására – a közvetítő a mottóvá is emelt Kosztolányi lett. A nem-fősodor, a nem-kötelező író megdicsérte kortársát és kollégáját, és ezzel felkeltette a gimnazista Esterházy érdeklődését:

Egy helyt K., akinek akkorra minden szavát elhittem, mindenféle jókat írt erről a raszteres M.-ről. És akkor jutott eszembe, hogy mi, az osztály, úgy mondtunk le róla, hogy nem is olvastuk, hatfelé korpára malacnak!, kiabáltuk Karinthytől felbízattva, illetve a *Hét krajcár*, azt olvastuk. Mindig a *Hét krajcárt*, úgyhogy abban se volt semmi jó. „Na, most jön a koldus.” „Maga egy jövőlátó!” „És meg-e találják vajon a hetediket?” „Ki tudja így előre?” „Fogadjunk egy csöcsös pubiba, hogy vér fog habzani a végén a torkából.” „Várjuk ki ezt a végét, kolléga. Csöngetésig.” És da capo, újra meg újra. De K. közbenjárására megváltozott a helyzet.⁷

Az látszik már ennyiből is, hogy Esterházy a nyolcvanas években leginkább *sajnálta* Móriczot, szánta amiatt, hogy sokan nem adják meg neki azt az esélyt, amelyet ő, gimnazistaként, megadott, vagyis nem olvassák a műveit. Ugyanakkor, igyekezvén nem beleesni abba a gyakori értekezői hibába, hogy esterházys fordulatokkal próbáljak beszélni Esterházyról, sosem *sajnálta le* őt: mégis meglepő lehet, miként jutottunk el *onnan*, vagyis a Kosztolányi-Ottlik hagyományvonal megképzésétől *ide*. Hogy hova is? Abba a helyzetbe, amelyben Nadas Péter, már Esterházy halála után, elsőként Móriczot említette meg Jánossy Lajos kérdésére válaszul, mint kapcsolódási pontot, közös hagyományt:

Móricz, az egy nagyon nagy találkozási pont volt, még akkor is, ha Móricz egyikünk számára sem volt eszményi író. Esterházy többször a legnagyobb magyar írónak nevezte, de akkor szóltam neki, hogy figyelj, írók között legfeljebb jelentős van, több jelentős egymás mellett, de nincsen legnagyobb. Ez ugyanis egy szigorúan személyre szabott műfaj és nem versenyszám. Hanem a hely, ahol élünk, annak a helynek nagyon robusztus írója Móricz, és mindkettőnk számára nagyon fontos író.⁸

Hogy jobban lássuk tehát azt az utat, amely nélkül a végpont meglepő lehet, érdemes számba venni, milyen megszólalásokból is fejthető fel az Esterházy-Móricz viszony. Már az eddigi Esterházy-idézeteimmel igyekeztem jelezni, hogy nem pusztán az *Utószó, szó, szó* című

⁶ ESTERHÁZY Péter, *Miért = E. P., A halacska csodálatos élete*, Budapest, Pannon, 1991, 67–68.

⁷ ESTERHÁZY, *Utószó, szó, szó*, i. m., 271.

⁸ *Közösek a céduláink. Nadas Péter Esterházyról* (2016. december 24.) Lásd: <http://www.litera.hu/hirek/kozosek-a-cedulaink>

esszét kell elemeznünk: még ha kétségtelenül ez is lett a leghíresebb Esterházy Mórircz-reflexiói közül. (*A kifosztott Mórircz* című tanulmánykötet is innen kapta a címét, Benyovszky Krisztián Mórircz-tanulmánykötetének címe ugyancsak erre a szövegre vezethető vissza.)⁹ Ma már nehéz lenne komoly kutatói teljesítményként előhúzni annak listázását, hogy hányszor, hányféleképpen kerül elő az Esterházy-szövegekben Mórircz: a Digitális Irodalmi Akadémia oldalán kattintgatva megtaláljuk az összes említést. (Csak néha ködlött fel bennem, milyen munka lenne mindezt összegyűjteni, ha a teljes Esterházy-életmű végigolvasása szükségeltetne hozzá: persze, az is igaz, mennyivel többet adna nekem mint olvasónak ez a hagyományos, mondhatnám, retró módszer.)¹⁰ Van azonban egy olyan szöveg, amelyet semmiféle netes keresés nem hoz elő, egyelőre – amennyire tudom egyébként, a most készülő, Esterházy publicisztikai írásait közreadó könyv munkálatai kapcsán is kiderült már, szó sincs arról, hogy minden esszé, publicisztika a *másol-beilleszt* funkcióval kötetbe rendezhető lenne. Van egy Mórirczről (is) szóló Esterházy-szöveg, amely talán még azoknál az írásainál is kalandosabb sorsú, amelyeket majd a Nemzeti Sportból, a Népszabadságból kell összegereblyézni a tervezett esszékötethez.

2009 elején, hogy belekezdjek egy személyesség nélkül nehezen megformálható történetbe, megjelent *A továbblélő Mórircz* című tanulmánykötetem a Kalligram Kiadónál. Gondoltam egy merészet, és azt vettem fel a kiadónak, hogy a bemutatására Esterházyt kérjük fel – akkor még a Szlovák Intézetben megrendezett, órákig tartó, 8-10-15 kötetet prezentáló estek voltak szokásban. Péterrel ismertük egymást, kötődött a Kalligramhoz is, hiszen művei szlovák kiadását a pozsonyi részlegnél gondozták, és (ez, ha máshonnan nem, a *Hasnyálmirigynapló*ból kiderül)¹¹ a kiadó vezetőjével, Szigeti Lászlóval is közel álltak egymáshoz. Ezek alapján akár természetesnek is minősíthetném a habozás nélkül mondott igenjét, mégsem éreztem magától értetődőnek, akkor sem, most sem: egy viszonylag fiatal irodalomtörténész könyvének végigolvasására vállalkozott, úgy, hogy sem a kötet pontos tartalmáról, sem a terjedelméről nem tudott semmit. (Annyit oda is sugott nekem, mikor befelé mentünk a színházterembe, hogy: „azt nem mondtad, hogy ilyen vastag”.) Nem szabadon beszélt, hanem kézzel írt szöveget vett elő – és akkora közönség előtt olvasta föl, amekkora ritkán volt Kalligram-bemutatókon, és amelynek nem kis hányada éppen őmiatta jött el. Aztán említette már ott is, beszélt nekem erről később is, hogy közölni szeretné a szöveget, de ahhoz gépbe kellenie vinnie – majd jött az újabb fázis, hogy már nem találja azt, amit felolvasott. Később egy megkerült zakóról, és az abban felfedezett, zsebben megbújó papírokról számolt be nekem (hogy ne játsszam ki itt a „zakóink titkos szerkezetéről” szóló, Ottlikra vonatkozó párhuzar-

⁹ A tanulmánykötet elején részleteket is olvashatunk az Esterházy-esszéből (Lásd: *A kifosztott Mórircz*, szerkesztette FENYŐ D. György, Budapest, Krónika Nova, 2001, 8–10.), Benyovszky könyvének egyik mottója pedig az az Esterházy-mondat, amelyre mindkét kötet utal a címével: „Itt áll elöttünk egy író, akit kifosztott az idő.” (Lásd: BENYOVSKY Krisztián, *Fosztogatás*, Pozsony, Kalligram, 2010)

¹⁰ Azt azért nem mondhatjuk, hogy „minden megvan”: a 2016 tavaszán kiadott *Hasnyálmirigynapló* és az ugyanabban az évben, de már Esterházy halála után megjelent *Drámák* még nincs fönt a neten. De ebben a két kötetben egyszer sem fordul elő Mórircz neve. (Nem pusztán végiglapozással ellenőriztem ezt, de a könyvek szerkesztőjének, Tóth-Czifra Júliának a segítségét is igénybe vettem, akinek ezúton mondom köszönetet.)

¹¹ Lásd a 2015. október 14-i bejegyzésben: „Szigeti volt itt. Olyan öröm látni, hallani őt. A levését. Férfias tartózkodással szeretjük egymást.” ESTERHÁZY Péter, *Hasnyálmirigynapló*, Budapest, Magvető, 2016, 190.

mot). De a szöveggel aztán mégsem történt semmi, legalábbis nem vált láthatóvá, még ha ki is került a zakózsebből. Én nem erőltettem a megjelentetést, mert, egyfelől, nehéz lett volna hitelesen képviselni, hogy nem személyes hiúságból, hanem Móricz miatt tartanám fontosnak, másfelől meg úgy éreztem, ráérünk. Egyszer majd csak ráveszem, gondoltam, hogy adja oda azokat a lapokat, és beviszem a szövegét a gépbe én. Amikor rádöbbsentem, hogy nem érünk rá, a legkevésbé sem, ez az eset már eszembe sem jutott – csak akkor, amikor azon töprengtem, miről is beszéljek a szegedi Esterházy-konferencián, amelynek egyik hívószavává a hagyományt tettük. Ekkor jöttem rá, hogy egy sajátos változatot mintha lenne ebből az Esterházy-szövegből mégis.

Történt ugyanis, hogy a bemutatón jelen lévő, büszke szüleim magukkal hozták a Sanyo márkájú (nem lehet ezt másképp mondani, csak úgy, mintha egy Sándort becéznénk, *Sanyó*) magnójukat, és felvették az egész estét. Nem diktafon volt ez, hanem egy természetes darab, de édesapám csak ebben bízott meg, néprajzusként ezzel gyűjtött mindig – mindezt azonban igen szerényen hajtották végre, mondhatnám, kalózfelvételt készítettek. Nem ültek előre, úgy a harmadik sor táján helyezkedtek el, magnóval az ölükben. Aztán nekem adták a kazettát, én meg bedobtam egy fiókba, a végtelen ráérés jegyében. Csak most vettem elő, hogy aztán mindennel megküzdjek, mintegy büntetésként azért, mert ilyen lassan reagáltam: azzal is, hogy találjak egy magnót, amelyen lejátszhatom, meg azzal az érzéssel is, hogy most már nem tudom Péternek megmutatni, sem megkérni rá, alakítsuk együtt rendes szöveggé. Ugyanis a felvétel pontos és hiánytalan lejegyzése szinte lehetetlennek bizonyult: biztosan nagyon tetesze Esterházynek az a változat, amelyet létre tudtam hozni, szövegromlásokkal, illetve olyan „lukakkal”, amelyeneket a távoli századokból, vagy a történelem viharai által megtépázott hagyatékokból ránk maradt szövegeken szoktunk látni. Esterházy ugyanis, ahogyan mindig, poénokra futtatta ki a szövegét több helyen is, ezek a poékok viszont szöveggyilkosokká változtak – a Szlovák Intézet színháztermében felhangzó harsány nevetés a poékok utáni szavakat kibogozhatatlanná (majdnem azt írtam, olvashatatlanná) tette.

De elég is ebből a kicsit anekdotikusnak tűnő betétből, inkább arra térek rá, miért volt érdemes ezt az Esterházy-szöveget, a maga szakadozottóságában is, kihozni az íróasztalom fiókjából. Az egyik, számomra nagyon lényeges részlet az, ahol visszatért a hagyományhoz való viszonyára úgy általában, pontosabban arra, hogy az egyik hagyomány választása „kita-karhatja” a másikat. Az írók egymás elleni kijátszásának szokását, amelyhez korábban az „álmarxista gyökerezést” kapcsolta, itt a diktatúrával hozta összefüggésbe:

Miért Ottlikot másoltam le? És mért nem X egy könyvét? Diktatúrában valaki választása erősebben veti föl, hogy a választás per definitionem mások aktuális nemválasztása. Egy másolás van, és sok könyv, ami fontos. Megszakított folytonosság, jelöli ki a szerző, ez a huszadik századi irodalom története, és ennek kapcsán rész és egész megbomlott viszonya. Mennyire valóság és mennyire tény, hogy a magyar irodalom a magyar nyelv irodalma, nem pedig Magyarországé, vagy ez csak udvariaskodó formula? Reparálható-e egy nem irodalmi okokból elmaradt recepció? Úgy tűnik föl, vannak még problémák, hát itt nem tudok jobb szót mondani, vannak még problémák, elvtársak.

Az egész szöveget pedig azzal a másutt is megfogalmazott gondolatával indította, hogy a figyelem hullámzása egyáltalán nem meglepő jelenség. Ugyanakkor azt is leszögezte azonnal, hogy a diktatúrában ezek a természetes mozgások mesterségesekké, befolyásoltakká válnak:

Árnyalja a képet, Móricz úgy mondaná, nem, írna, nem, naplójában úgy írna, hogy elbassza az egészet, ha diktatúrában élünk, amely nemcsak megszabná, hogy mit vagy hogyan fedezzünk föl vagy fe-

lejtsünk el, hanem minket magunkat (itt talán van ez a *mi*), hanem minket magunkat is manipulálna abban, hogy mit akarjunk fölfedezni és elfelejteni, és hogyan értelmezzük azt.

Másutt, vagyis nem ebben a magnón megőrzött szövegében is kitért arra, mennyire meghatározók a diktatúrában kialakult mechanizmusok és gesztusok, ha a kortárs írók hagyományhoz való viszonyán gondolkodunk. A következő mondatok (a *Mik vogymuk* című szövegből) nekem azt is jelentik, hogy Móriczot azért kellett eldugni, kicsit, hogy Kosztolányit meg lehessen emelni. Nagyon? Hogy az ellentétekben gondolkodás akkor is hatott, ha utálta valaki a kontrasztokat, hiszen harc volt, résen kellett lenni:

Ha valamit igazán utáltam az elmúlt rendszerben, az a folyamatos résen levés volt, a szakadatlan figyelem és fegyelem. Szabadságban élni éppen azt is jelenti, hogy nem kell annyira figyelni. A szabadságot szabadságban is védelmezni kell, de nem nagyon. Elég olyan álmosan, álomszuszán.¹²

Könnyű játéknak tűnik a szavakkal, hogy a *résen levést* kiemelve térjek rá, mi volt a másik, a könyvem bemutatásán messze túlvezető felvetése Esterházy szövegének: Nádas Péter Móriczhoz való viszonyáról beszélt, egy olyan kapcsolatról két életmű között, amelyet másutt, tudomásom szerint, nem emlegetett.¹³ Móricz a maga teljességében mindmáig kiadatlan, az egyik, kéziratosa, az első világháború alatt létrehozott Tükör-kötetében olvasható *Rés* című szövege kapcsán tette ezt, amelyet *A továbblévő Móriczban* is, majd a Móricz-monográfiámban is elemeztem,¹⁴ megállapítva, hogy a *Párhuzamos történeteknek* a legtöbb köze, paradox módon, Móricz szövegei közül egy olyanhoz van, amelyet monumentális regénye írásakor Nádas egészen biztosan nem ismerhetett:

Nádas sokat beszél a magyar hagyomány nem kincseiről, hanem nincseiről, és itt hirtelen rábukkanunk egy nem publikált, tehát nem létező, vagy alig, vagy bicebócán létező szövegre, nincsrre, amelyen állva Nádas a *Párhuzamos történetekben* továbbírja a történetét. Tudjuk, a fizikusok nem egy alkalommal megállapítják, kiszámolják egy részecske vagy bolygó létezésének szükségszerűségét, és aztán később valaki meg is találja azt. De facto. A nemlétező hagyomány, amelyre állva dolgozik egy magyar regényíró. Erre a szép és drámai helyzetre világít rá ez a fantasztikus találás. Work in progress, ez a könyv is, lesz folytatása.

¹² ESTERHÁZY Péter, *Mik vogymuk* = E. P., *Egy kékharsnya följegyzéseiből*, Budapest, Magvető, 1994, 40.

¹³ Ha Móriczot későbbi szerző társaságában emlegette Esterházy, akkor sem Nádast, hanem Petrit hozta fel: „Egy héten át Németországban kóvályogtam (posztmodern stílusdiktatúra), s gondoltam, úti-beszámoló az ún. magyarélményeimről (magamat leszámítva, aki is permanens magyarélmény vagyok), nem nagy dolgokra gondoltam, egy mondatra például («Magyarország büszke lehet, sokkal nagyvonalúbban viselkedett menekültügyben, mint mi, németek»), vagy egy kérdésre a hamburgi kocsmában («Mondd, hogyan is hívják azt az őrültet a lebensraummal?» – Nem mondtam meg.), meg kis irodalmi *jók*-ra, a frankfurti ősirodalmárra, aki mint egy gyerek lelkesedett Kertész Imréért, vagy hogy kinyitok egy újságot, és éppen Krasznahorkairól írnak benne hosszan, vagy hogy egy lübecki kirakatban Szabó Magda könyve néz rám (Insel Verlag), és arról az új érzésemről, hogy mintha már nem ácsorognának olyan magányosan a könyveink külföldön, szinte pucéran, csupán önmagukra hagyatkozva, így önmaguknál kevesebbet jelentve, hanem hogy talán megkezdődött az a halk párbeszéd, amelyet a könyvek mindig is folytatnak egymással, így segít az *Édes Anna* Nádasnak, Petri Móricz Zsigmondnak – és fordítva és keresztül-kasul, azaz élve, éledve.” ESTERHÁZY Péter, *Mik vogymuk*, i. m., 40.

¹⁴ Lásd: SZILÁGYI Zsófia, *A továbblévő Móricz*, Pozsony, Kalligram, 2008, 69–71., SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013, 224–226.

A 2009-ben vizionált folytatás többféleképpen is megtörtént azóta: folytatást jelentenek azok az interjúk, emlékezések, amelyekben Nadas Esterházyról beszélt. Az ÉS-beli nekrológban például ismét felbukkant a „kontraszemlélet”, csak a Babits-Móricz ellentétből Nadas és Esterházy egymásnak ugrasztására irányuló kísérletté változott. Persze, ha végiggondoljuk azt, amit Nadas kifejti, adódik a kérdés – a szembeállításra kidolgozott válaszlépésük, az a dac, amellyel egymást emlegették mindig, ahogyan érvényteleníteni próbálták az összeugrasztást, vajon nem járult-e hozzá, hogy két ennyire eltérő beszédmód, prózanyelv ilyen problémátlanul egymás mellettiként rögzüljön az irodalomról gondolkodásban:

Volt még egy ennél is súlyosabb elhatározásunk, amikor észrevettük, hogy össze akarnak bennünket ugrasztani. A szándék spontán volt, tömegesen jelentkezett, de meglehet, hogy a titkosszolgálat dezinformációs részlege is belejátszott. Ez valamivel azután esett meg, hogy a két szövegmonstrum, a *Bevezetés a szépirodalomba* és az *Emlékiratok könyve* ugyanazon a könyvhíten megjelent, azaz 1986-ban. Illetve 1987-ben ért el minket a hatás negatívja. Volt azonban a dolgnak egy kis bökkenője. Ha nála szidalmaztak engem, akkor ezt természetesen nem mondta el nekem. Miként fordítva is. Ha nálam szidalmazták őt, akkor a szidalom súlyossági fokának megfelelően relativizáltam, elütöttem vagy visszautasítottam, de természetesen nem említettem meg neki. Az a benyomásom, hogy ez mindkettőnk neveltetéséhez tartozott. Nagy dolgoknak kell ahhoz történnie, hogy az ember a másikkal kapcsolatban negativizmusokat közvetítsen. A helyzet azonban egyre élesebb lett, s ez világossá tette, hogy miről hallgat a másik, s így aztán cselekedni kell. Azt a határozatot hoztuk, nem engedjük meg nekik, hogy ez sikerüljön. Bevezettünk egy óvintézkedést, amit aztán használnunk sem kellett. Egy idő után, nagy mulatság, azt vettük észre, hogy talán az előbbieket visszahatásaként itthon és külföldön állandóan egymásról beszélünk nyilvánosan. Hol ő, hol én mondtam fel ennek a kényszernek, mert arányvesztetten hatott. Ezt mindig be is jelentettük egymásnak. Aztán nálam a vénülés, nála a korosodás folyamatával még ez az ellenőrizettség is elmaradt.¹⁵

Ugyanakkor, minden demonstratív módon gyakorolt óvintézkedés ellenére, Nadasnak és Esterházynek nem pusztán az írásmódja, ha mondhatom így, a prózaeszménye, de a hagyományhoz való viszonya is egészen más volt – hiába mutatta fel éppen Móriczot közös pontként Nadas. A Jánossy Lajossal folytatott beszélgetésben mutatott meg Nadas valami lényegit kettejüknek a hagyományhoz, a magyar irodalomhoz való viszonyából:

De azt lehet mondani, hogy én voltam a rigorózusabb. Számomra több olyan mű létezik, amit ki nem állhatok. Péter tulajdonképpen mindent szeretett.

Ez a „mindent szeretett” hozzáállás, annak esetleges problematikusságával együtt, ott volt már, önkritikusan, az *Utószó, szó, szó* című esszéjében is:

Talán ezért is írtam egyszer, a természettől mintegy megfélemlítve, hogy ha volna legnagyobb író – nincs –, ő volna az... Lassan azért ideje volna találnom valami nagy, magyar író: akit nem szeretek. Akit letennék a sárga földig, fumigálnék, fanyalognék, szívből. Gyanús ez az ölelés. Gyanús, nem gyanús: ölelek.¹⁶

Ideje szólni tehát erről az „ölelésről”, vagyis arról, milyen Móricz-olvasónak látszik most, az életmű lezárulta után Esterházy. (Bár, mint a magnószalagról előkerült szövege figyelmeztet rá: korai abba az illúzióba ringatnunk magunkat, hogy minden írását, egykori megszólalását ismerjük.) Az egyik fontos tanulság számomra az lett, végignézve az összes Móricz-emlékést, hogy Esterházy szinte kizárólag felkérésre szólalt meg Móriczról – persze, ez önma-

¹⁵ NÁDAS Péter, *Emléklapok két elbeszélő életéből. Esterházy Péter halálára*, Élet és Irodalom, 2016. július 22.

¹⁶ ESTERHÁZY PÉTER, *Utószó, szó, szó*, i. m.,

gában még nem jelent sokat, ugyanis *A kitömött hattyú* című kötete előszavában, sokak mellett, köszönetet mondott Lengyel Baláznak is, aki a Móricz-esszéit, és Fráter Zoltánnak is, aki a Kosztolányi-előadás írott változatát, miként fogalmazott, „verte ki belőle”. (Ahogy felkérésre született az a szövege is, amelyet a magnószalag őrzött meg – konkrétan az enyémre... Ha Esterházy esszéit, publicisztikai írásait kutatja majd valaki, érdekes szempont lehet, mennyire állapítható meg, milyen kényszer, a szerkesztők, íróársak, irodalomtörténészek miféle ösztökélése volt az egyes szövegek mögött (előtt). Ahogy azt is fel lehet vetni, van-e a szövegek effajta előzményeinek jelentősége egyáltalán.)

A másik felfedezésem az volt, hogy Esterházy, miközben ő is írt róla, mennyire meghatározatlanok, hogy pontosan idézzem, az „így meg úgy móriczi hagyományok”,¹⁷ azért leginkább arról az íróról beszélt, amelyiket a leginkább emlegetni szokás: a szegénységet, a magyar élet nehezét megíró Móriczról. Az *Utószó, szó, szó* című esszéje is döntően a szegénység legfontosabb megírójaként állítja elének Móriczot, arról értekezik itt, hogy egy világ eltűnése miatt „fosztotta ki” Móriczot az idő. Persze, írt olyat is Esterházy, hogy az „őserő” címke miatt nem látjuk Móricz esszéit – de ez leginkább kinyilatkoztatás volt, különösebb érvek vagy kifejtés nélkül:

A magyar irodalom mintha tele volna megtévesztő alakokkal. Vagy inkább az irodalom önértékelése ingatag, figyelmetlen, hagyja magát megtéveszteni, így lesz Móricz őserő, s nem látszik az esze. Mikszáth a nagy anekdotázó, és nem látszik a szomorúsága, ahogy nem látszik Karinthy következetessége, egységessége, mert úgy kell tudnunk, hogy ő elaprózta magát...¹⁸

Vagyis nem Esterházy volt az, aki a Móricz-kánonból kirakott vagy kifelejtett művekre felhívta a figyelmet (ezt, persze, nem is az *Utószó, szó, szó* című szövegétől várhattuk volna el, hiszen ott egy „készen kapott” novellaválogatás utószavának megírására kérték fel): ha Esterházy Móricz-regényt emlegetett, az a *Rokonok* volt, vagy az Erdély-trilógia. Spiró György nevezte a szocialista időszak Móricz-kutatói által vagy egyáltalán nem, vagy elhibázottként emlegetett *Rab oroszlánt* nem pusztán az életmű, de az egész magyar irodalom legnagyobb regényének, több ízben, és ő emelt ki írásaiban olyan kisregényeket, mint *A fecskék fészket raknak* vagy az *Ágytakaró*. Spiró hívta fel az irodalomtörténészek figyelmét is egy radikálisan új értelmezési lehetőségre, állította elének nem a szegénység, hanem a házasság legfontosabb magyar „megírójaként” Móriczot.¹⁹ (Ha Esterházy hagyományhoz való viszonyára az „ölelés”

¹⁷ „Többek közt ezért kell óvatosabban beszélni éppen például az úgynevezett móriczi hagyományokról. Ezt manapság megint hallani, hogy így meg úgy a móriczi hagyományok; érdemes körültekintően fogalmazni, hogy ne legyen ebből is újra valami ideológiai bunkó.” ESTERHÁZY Péter, *Miben lakik a magyar tündér?* = E. P., *Egy kékharsnya följegyzéseiből*, Budapest, Magvető, 1994, 118. Arról, hogy mennyire üres kliséként használják egyes elemzésekben, kritikákban a „móriczi hagyomány” kifejezés, itt írtam: SZILÁGYI Zsófia, „... meningélt továbbtság, népies irányban” *Mi az a „móriczi hagyomány”?* Szépirodalmi Figyelő, 2016/3, 39–50.

¹⁸ ESTERHÁZY Péter, *Láz, ár, er, Wien* = E. P., *Az elefántcsonttoronyból*, Budapest, Magvető, 1991, 118.

¹⁹ Spiró emlegette a *Rab oroszlánt* 2012-es, *Magtár* című esszékötetében is, felsorolja a kedvenc könyvei közt is: „Kosztolányi: *Pacsirta*, Móricz Zsigmond: *Rab oroszlán*, Andrej Platonov: *Dzsán*, Gorkij: *Klim Szamgin*, Kardos G. György: *Avraham Bogatir hét napja*.” <http://www.litera.hu/szemely/spiro-gyorgy>. A nyolcvanas években még más Móricz-műveket emelt ki Spiró, itt még az *Erdélyt* nevezte a legnagyobb magyar regénynek, de már ebben a felsorolásában is ott volt egy alig-alig emlegetett kisregény: „Móricz Zsigmond elképesztő magasságban tornyosul felettünk. Nála nagyobb magyar prózaíró nem fog születni ebben a században. Írt Móricz sikeres giccset – *Hét krajcár*, *Betyár*, *Rózsa Sán-*

a jellemző, akkor Spiróéra meg a váratlan kiemelések, a sarkos, még a magát műveltnek érző olvasót is sokkoló, az irodalomtörténészeket provokáló megállapítások, olyasmik, hogy egy nemzet irodalmában csak három-négy igazán nagy író van, meg hogy Gorkij *Klim Szanginja* a világirodalom legjobb családragénye, illetve, hogy csak a középszerű írók tudnak hibátlan műveket írni, és így tovább.) Ugyanakkor némileg igazságtalan vagyok Esterházy Móriczról született írásaival, ha kizárólag azt állítom róluk, hogy a gesztusértékük fontosabb volt, mint bennük az olvasási javaslatok – hiszen kiemelte Móricz nyelvi erejét is, párbeszédalkotó képességét is, Kosztolányi mellé állítva őt („Hirtelen támadt párhuzammal azt mondanám: Kosztolányi nagyon tud magyarul, Móricz meg nagyon magyarul tud (ahogy talán Mikszáth vagy Arany).”²⁰) Mégis úgy tűnik, bármennyire hülyeségnek nevezte Esterházy, hogy a Móricz-esszéje feltűnést keltett, az írás hatása összefüggött azzal, hogy egy másik hagyományhoz sorolt, Móricztól igen távolinak tűnő, ráadásul minden jelentkezésével komoly visszhangot kiváltó szerző szólalt meg, vagyis az írás létrejötté mintha fontosabb lett volna a benne foglaltaknál. Mindennek ellenére az esszé inspiratív erejét sem szeretném elvitatni, Benyovszky Krisztián például egészen közvetlen kapcsolatba hozta ezt az írást saját Móricz elemzéseivel:

Talán az *Úri muri* (kötetben is elemzett) fejezete ébresztett rá először arra, hogy Móricz műveit lehet másképp is olvasni, mint életrajzi függelékként vagy társadalmi és politikai eszmék irodalmi kivetüléseként. Ebben erősítették meg aztán a 90-es évek végétől megszaporodó, az újraértelmezés szándékával íródott Móricz-tanulmányok szerzői is. Beleértve Esterházy Pétert, akinek az *Utószó, szó, szó* című szellemes esszéje egyrészt segítette a saját olvasói pozíciómat is meghatározó-formáló hagyományok (ideológiák) tudatosításában, másrészt ráirányította a figyelmet e próza nyelvi erejére, arra tehát, ami Móriczsal kapcsolatban azóta is egyedül igaz, érdekel.²¹

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy ha nem kimondottan a Móriczról megszólalás volt a feladata, sokkal kritikussabb volt Móriczsal Esterházy. Más szövegeiben saját magát abba a hagyományvonalba helyezte, amelyben a 20. századiak közül Kosztolányi van, és nem Móricz. Egy ELTE-n megtartott előadásának írott változatában Móricz prózáját avulásra hajlamosnak nevezte, míg Kosztolányi szövegeiről azt állította, hogy az idő múlása nem hagy rajtuk nyomot (megjegyzem, a szövegek javítása és a nyelvtisztítás valóban erősen hozzájárul ahhoz, hogy ezt így érezzük – a korai Kosztolányi-novellák mondatai azért még erősen „avulékonyak”):

Magyar mondat van – persze egypupú, kétpupú, idézem: sok, idézet vége –, van Kosztolányi előtti és Kosztolányi utáni mondat. A Kosztolányi előtti mondat lehet barokk, és akkor a Pázmányé, mindenki másé részhalmoz (többnyire nem is mondat), és nyelvújítás utáni; mondjuk a magyar mondat stációi, hevenyészve: Pázmány – Kemény Zsigmond – Kosztolányi – Ottlik – Satóbbi (enyhén önéletrajzi megjegyzés).

dor –, írt remekműnek tartott romantikus konstrukciót – *Barbárok* –, de legnagyobb művei – *A fecskék fészket raknak* szívszorító kisprózájától a legnagyobb magyar regényig, az *Erdély* trilógiáig – többet érnek egyenként is, mint a század divatos világirodalmi blöffjei, a dél-amerikai prózát is beleszámítva. SPIRÓ György, *Móricz Zsigmondról* = S. Gy., *Magániktató*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 340.

²⁰ ESTERHÁZY Péter, *Utószó, szó, szó*, i. m., 276.

²¹ BENYOVSZKY Krisztián, *Móricz-elemzések. Fosztogatás*, Pozsony, Kalligram, 2010, 13-14.

Minden efféle dobozolás meglehetősen marhaság, kajánul röhögnek rajtunk az ezerek, kik kívül rekedtek. Minden valamirevaló írónak saját bejáratú mondata van. Megismerszik a járásáról. Itt most csak egyet említek, a Krúdy mondatát, amely szecessziós, régi és modern. [...] Ennek az aggályos és folyamatos és alázatos és programos nyelvtisztításnak a következménye, szerintem, hogy a Kosztolányi-szövegben semmi, az idő múlásából eredő zavaró nincs, semmi avulás. A hatvan-nyolcvan éve született írások vannak most a leghátrányosabb helyzetben, nem régiek, hogy ódonságukat, idegenségüket a javukra írjuk, és nem újak, nem mostaniak, nem közeliak, hogy furcsaságaikban a magunkéit ismerhetnénk föl. Zavarón fölerősödnek a korhoz kötött modorosságok; főleg szórend és kötőszavak. Tessék csak megnézni Babits vagy Móricz prózáját, hogy egy kevésbé jó és egy jó prózaíróról említsék. (Ide-oda avulnak a szövegek, Móriczot pl. tíz esztendővel ezelőtt jól tudtam olvasni. Most rosszabban.)²²

Kosztolányi és Móricz esetleges szembeállításának ráadásul nem pusztán irodalomtörténeti tétje lehet. Rövid út vezet el innen az elmúlt harminc-negyven év és a jelenkor magyar elbeszélő prózájának folyamataihoz is: 2015 végén, 2016 elején Szilasi László és Takáts József vitát folytattak az Élet és Irodalomban. Azt állította az előbbi, hogy „Kosztolányi Dezso alaposan túlgőzötte magát Móricz Zsigmondon”, de az inga mostanában, a móríczi prózaeszményhez odaforduló kortársaknál legalábbis, visszaleng; majd replikázott az utóbbi, vagyis Takáts, hogy „Az én fejemben a *Pacsirta* és az *Isten háta mögött*, az *Aranysárkány* és a *Rab oroszlán* nem a prózaírás egymástól eltérő alternatíváiként élnek, inkább egymástól nem túl távoli alkotásokként.” Saját álláspontom Takátséhoz áll közelebb, a kortárs próza mozgásaira kíváncsian is (amelyre figyelve nem az a két lehetőség áll előttünk, hogy az egyes alkotásokat vagy Kosztolányi, vagy Móricz tradíciójához vezessük vissza: Takáts Zelei Dávidot idézi egyetértőleg annak kapcsán, hogy egyre több olyan magyar irodalmi mű születik, amely a magyar szépirodalmi hagyományból levezethetetlen), de akkor is, ha a két huszadik század eleji szerző prózájáról gondolkodom. Az a merev szembeállítás, amelyet Esterházy is igyekezett lebontani, valóban tarthatatlan, még ha a teljes összemérés, összebékítés sem elfogadható.²³

És még egy, tényleg utolsó felfedezés – hamar rájöttem, nem elég csak az esszéket, interjúkat olvasni, ha Esterházy Móriczhoz való viszonyára vagyunk kíváncsiak. Hiszen a szépirodalmi szövegeiben megtalálható említésekéből derül ki, hogy sok minden mást is olvasott ő, mint amit emlegetett, vagy aminek a kommentálására felkérték. Már a *Javított kiadás*ban felbukkan a mindent feljegyző író alakja („Móricz Zsigmond is állandóan, pofátlanul jegyzetelt”);²⁴ a napló újabb kiadásainak ismeretére pedig, vagyis arra, hogy Esterházy pontosan

²² ESTERHÁZY Péter, *Arra gondoltam, hogy az le = E. P., Egy két haris*, Budapest, Magvető, 1996, 178–179.

²³ A következő szövegekben zajlott le a vita: Szilasi László, *Ex libris*, Élet és Irodalom, 2015. dec. 11., illetve *Tényleges tusculanum*, Élet és Irodalom, 2016. október 16., illetve Takáts József, *Várakozás a realizmusra (Variáció Szilasi László téziseire)*, Élet és Irodalom, 2016. január 29.

²⁴ ESTERHÁZY Péter, *Javított kiadás – melléklet a Harmonia caelestishez* –, Budapest, Magvető, 2002, 27. A jegyzetelő Móricz képe másutt is visszatér: „Olyan, ahogy így állok egy merő Móricz Zsigmondként az embertömegben a járdán és jegyzetek, mintha magamban beszélnék. Álló futóbolond.” ESTERHÁZY Péter, *Javított kiadás*, i. m., 238. És itt is: „Estinek szinte felrobbant az agya – – – működött, érezte, hogy működik – – – figyel, rögzít, emlékezik, elemez – – – de minden akció, mintha külön sziget lett volna, átjárás alig – – – kis csónak a heves agytengeren – – – lélekvesztő. Hogy hogyan ért ide, nem emlékezett, egyszer csak állt abban a szobában, és mint egy Móricz Zsigmond, jegyzetelt, János Pál, Pió, Claude Monet.” ESTERHÁZY Péter, *Esti*, Budapest, Magvető, 2010, 274.

tudta, léteznek (talán a tabudöntéstől megriadva) elvetett móríci szövegváltozatok, a „kardozós változatban” találjuk meg a bizonyítékot. (Meg, persze, a magnószalagon megőrzött szövegben is, hiszen a „naplójában úgy írná, hogy elbassza az egészet” mondatrészlet pontosan jelzi, mennyire tisztában volt Esterházy a napló nyelvi természetével.) *Az egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozós változat – egy részlete:*

(egy idekeveredett munkacédula)

– Élvezzél, a kurv’ anyád, a rohadt, elgyakott magyar életbe, élvezzél, ennyit talán el lehet várni, te dögletes dög!

– Basszál meg, majd akkor elélvezek. Csömöszölsz itt a seggem mögött, tuszkolsz, tusakodsz, nyomorgatsz... Keresgéljük csak azt a híres-neves faszodat.²⁵

A részlethez a következő jegyzet tartozik, a lap alján: „Móricz Zsigmond: Erdély, kéziratváltozat, Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára Ms. 5025/3. – E. P.” A jelzet a megtévesztésig hasonlít egy ténylegesen létezőre, ám az *Erdély* kézírata nincs ott (ott nincs), ilyen Móricz-szövegrészlet sincs. Esterházy szórakozik velünk és szórakoztat minket. Vagy lenniük kellene ezeknek a Móricz-mondatoknak, miként a fizikusok által kiszámított részecskéknek és bolygóknak? Maradjunk ennyiben. Miként lennie kellene Esterházy Péternek is, de nagyon.

²⁵ ESTERHÁZY Péter, *Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozós változat –*, Budapest, Magvető, 2013, 95.